

НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ, ДРУГО ИМЕ ЗА ХУМАНИЗАМ

Љилјана Павловић, Славица Дацић, Катарина Борић

Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут”, Београд, Србија

NADEŽDA PETROVIĆ, ANOTHER NAME FOR HUMANISM

Ljiljana Pavlović, Slavica Dacić, Katarina Borić

Institute of Public Health of Serbia “Dr Milan Jovanović Batut”, Belgrade, Serbia

Сажетак

Надежда Петровић припада сазвезђу оних магистралних личности које су понос својих националних историја, које доминирајући својом епохом зраче и изван и изнад ње, превазилазећи и своју средину и своје време. То су кључне личности у генези развоја једног народа, које својим делом дају елементе даљег пута, сустижући будућа времена и друге културе. Припадник такве породице изузетних у сваком смислу, Надежда Петровић је за свога, рано прекинутог живота, размакла међе времена, историјског развоја, хуманистичке идеје и локалне културе. Супериорна, самоуверена и борбена, необичне интелигенције која је сагледавала пространство светских видика, а волећи свој народ, хитала је да својим заносом, идеалом и жртвом озари и прошири видике својих савременика и утре пут будућим покољењима. Патриотизам је био Надеждин најдубљи занос. И у време Балканских ратова, Надежда је жељу и могућност да помогне отаџбини препознала као свој животни задатак, доследна својим ставовима из 1903. и за време анексионе кризе 1908. године. Била је тамо где је најтеже, радила је и помагала на самом бојишту, јер јој њен борбени дух не би дао мира радом у позадини. Надежда, добровољна болничарка, пратила је војску од ратишта до ратишта, трпећи храбро све временске неприлике. Ишла је пешице и на коњу, свуда је стизала са својом болницом или завојаштем. Превиијала је ране и непријатељским рањеницима. Рањеници и болесници су је благосиљали, лекари је хвалили и дивили јој се. Напор је био претежак, негујући друге, захваћена епидемијом тифуса, Надежда се и сама разболела и полако опорављала. Почетак Првог светског рата поново је значио позив Надежди да остави кичицу и настави са својом хуманим радом. Истог тренутка се јавила Врховној команди како би добила распоред. Многе жене су неговале ратнике, али само неколико је одређено за праву војничку службу од стране санитета при Врховној команди. Једна од њих је била и Надежда Петровић. Дodelили су је пољској болници Дунавске дивизије. У писмима које пише током тог периода Надеждине речи су импресивне, дирљиве својом дубоком истином доживљавања људске беспомоћности пред трагедијом масовне смрти. Ратници су познавали Надежду из тренутака који су превазилазили људску снагу, веома су је ценили, поштовали њену храброст и пожртвованост. Током затишја, а након победе српске војске у Церској и Колубарској бици, Надежда почетком 1915. одлази у Скопље, где се налази њена породица. Већ у фебруару исте године Надежда ступа на своју ратну дужност. У Врховној команди добија могућност да бира између више предлога, као и саопштење да не мора да се врати у Ваљево. Без премишљања бира најтеже – своју болницу код Ваљева. Након Сувоборске битке у Ваљеву, епидемија пегавог тифуса је односила животе војника, цивила, лекара и болничара у неумољивим размерама. У Ваљево стиже и Надежда из пољске болнице као испомоћ малобројном санитетском особљу. Крајем марта Надежда оболева од тифуса. Када је пала у постељу била је потпуно исцрпљена и боловала је само седам дана у ваљевској болници. Добровољна болничарка I резервне ваљевске болнице Надежда Петровић умире 3. априла 1915. године.

Abstract

Nadežda Petrović belongs to the constellation of masterful human beings who are the pride of their national histories, dominating their era and radiating above and beyond it, surpassing both their immediate environment and the age they live in. These persons are instrumental in the development and growth of their people, tracing the path to be followed in their work, to catch up to future times and other cultures. A member of this constellation of extraordinary persons, Nadežda Petrović has overcome the boundaries of time, historical development, humanist ideas and local culture in her short, prematurely ended life. Superior, self-confident and tenacious, she had an unusual intelligence that was able to perceive the entire vast expanse of the world. With her love for her people, she rushed to illuminate and broaden the views of her contemporaries and clear the path for future generations with her vision, her ideals and her sacrifice. Patriotism was the deepest of Nadežda's passions. At the time of Balkan wars, Nadežda recognised her desire and her capability to help her homeland as her mission in life, staying true to her positions from 1903 and annexation crisis of 1908. She went where the situation was the direst, she worked and helped on the front lines, because her fighting spirit would not let her stay in the rear. As a volunteer nurse, Nadežda followed the soldiers from battlefield to battlefield, suffering all types of weather without complaint. She would walk and she would ride, her hospital or ambulance reaching all the places she was needed. She also dressed the wounds of captured enemy soldiers. The wounded and the sick blessed her, doctors praised and admired her. The work was too hard and in tending to others, caught in a typhoid outbreak, Nadežda fell ill and recovered slowly. The beginning of World War I was yet another summons for Nadežda, to put down her paintbrush and continue with her humanitarian work. She immediately reported to the High Command to get her marching orders. Many women tended to the wounded, but only a few were accepted into the real military medical service by the Surgeon General of the High Command. Nadežda Petrović was one of them. She was assigned to the field hospital of the Danube division. In letters written during this time, Nadežda's words are impressive, touching in their profound honesty of experiencing human helplessness in the face of the tragedy of mass deaths. Soldiers knew Nadežda from the moments that transcended the strength of ordinary humans. She was highly appreciated, her courage and self-sacrifice earned her great respect. During the periods of cease-fire, after the victory of the Serbian army in the battles of Cer and Kolubara, at the beginning of 1915, Nadežda went to Skopje where her family was located. Already in February that year, Nadežda resumed her war duties. The High Command offered her a choice of several proposed positions, and told her that she didn't have to go back to Valjevo. Without a second thought, she picked the most difficult post – her hospital in Valjevo. Following the battle of Suvobor near Valjevo, an outbreak of spotted typhus fever claimed the lives of soldiers, civilians, doctors and medics in terrifying numbers. Nadežda arrived to Valjevo from a field hospital as aid sent to the small medical team. At the end of March, Nadežda was infected with typhoid. When the infection finally caught up to her, she was completely exhausted: she would only be a patient in the Valjevo hospital for a week. Volunteer nurse of the 1st Reserve Hospital in Valjevo, Nadežda Petrović, died on 3 April 1915.

Надежда Петровић (слика 1) припада сазвежђу оних магистралних личности које су понос својих националних историја, које доминирајући својом епохом зраче и изван и изнад ње, превазилазећи и своју средину и своје време. То су кључне личности у генези развоја једног народа, које својим делом дају елементе даљег пута, сустижући будућа времена и друге културе. Она је сликала, писала, говорила, помагала, неговала, једном речју била је борац за напредак човечанства у сваком смислу. У Надеждиној динамичној, многостраној активности нема делатности која би била ирелевантна за заоставштину коју је оставила будућим покољењима. У свом развоју Надежда је много радила, много видела, много учила. При томе је наилазила на сродност и контакте, али она никада није ишла ничијим, осим својим личним путем. Основ њеног целокупног живота и дела лежи у њеној личности, занесеној и страсној, у њеној заљубљености у слободу, у њеној жељи да створи нова, савремена схватања у уметности и култури, истовремено својим патриотизмом пружајући незаменљив пример у области хуманизма. Без познавања Надеждиног животног пута као сликара, ћерке, сестре, пријатеља, писца, фотографа, војника и добровољне болничарке, не може се целовито схватити есенција њеног бића као хуманисте у правом смислу те речи.

Nadežda Petrović (Figure 1) is one of those masterful people who are the pride of their national histories, dominating their era and radiating above and beyond it, surpassing both their immediate environment and the time they live in. These persons are instrumental in the development and growth of their people, tracing the path to be followed in their work, to catch up to future times and other cultures. She painted, wrote, spoke, helped, tended – in a word, she fought for the progress of mankind in every way imaginable. In Nadežda's dynamic, multifaceted work there is no activity that would be irrelevant for the legacy she left for posterity.

As she developed, Nadežda worked a lot, saw a lot and learned a lot. She did encounter kindred spirits and made contacts, but she would never follow in anyone's footsteps but her own. The foundation of her entire life and work lies in her personality, her strong vision and passion, her love of freedom, her desire to create new, contemporary understanding in art and culture, while at the same time setting her patriotism as an irreplaceable example in humanism. Without knowing Nadežda's journey as a painter, daughter, sister, friend, writer, photographer, soldier and nurse volunteer, it is impossible to come to a comprehensive understanding of the essence of her being as a humanist, in the true sense of that word.

Слика 1. Надежда Петровић
Извор: Wikipedia, „Надежда Петровић“

Figure 1. Nadežda Petrović
Source: Wikipedia, “Надежда Петровић”

Надежда Петровић – ране године

Надежда је рођена у Чачку, 11. октобра 1873, а у Београд њена породица прелази 1884. године. Надеждин отац, Димитрије-Мита Петровић (1852–1911), био је председник пореске управе, народни посланик, историчар и колекционар старих докумената. Надеждина мајка, учитељица Милева Зорић, сестричина Светозара Милетића, такође је била образована, нарочито наклоњена историји и поезији. Породица Петровић је имала деветоро деце, а таленат најстарије кћерке Надежде је био подржан са поносом. Деца су се такмичила надареношћу у писању песама и стварању музике па све до историје и сликарства. Преко оца Надежда је била живо заинтересована за политику, а очев пријатељ, цењен и признат сликар, Ђорђе Крстић (1851–1907), био је њен први учитељ сликарства. Надежда је након завршене Више женске школе, а сигурна у Крстићеве поуке, написала молбу министру просвете да је постави на место наставнице цртања у средњој школи. Да би јој се одобрила тражена квалификација упућена је на полагање испита пред комисијом, те је након положеног испита, 1. септембра 1893. године постављена за учитељицу цртања у београдској Вишој женској школи. Паралелно са позивом учитељице, Надежда наставља своје даље школовање. Године 1895. Чех Кирило Кутлик (1869–1900) отвара сликарску и цртачку школу. Управо је Надежда Петровић била 1896/97. године прва ученица у новоотвореном женском одељењу, а Кутликову школу похађала је две године. Рад код Крстића за то време није прекидала. Нема никакве сумње да је Крстићев утицај био пресудан да Надежда одабере Минхен као базу даљег школовања.

Учитељица цртања Више женске школе 1898. године пише молбу министру просвете и црквених послова да јој се одобри годишње одсуство и одреди помоћ да би се могла усавршити на Сликарској академији у Минхену. Министар просвете, Андрија Ђорђевић, одобрава Надежди тражено одсуство од 1. новембра 1898. до 1. новембра 1899. године да би могла продужити учење на Минхенској академији. Надежда ће у наредне четири године својом упорношћу добити од стране министра просвете могућност да се школује у Минхену [1].

Минхенски период (1898–1903)

Надежда 1898. стиже у Минхен, врло узбудљив амбијент у време њеног четворогодишњег школовања, у коме су занесени уметници неуморно трагали за новим. Упијала је све око себе својим раздраганим темпераментом, радозналим духом и хитром оштроумношћу и бистрином. Владала је таква клима у којој је свака

Nadežda Petrović – the early years

Nadežda was born in Čačak, on 11 October 1873. Her family moved to Belgrade in 1884. Nadežda's father Dimitrije – Mita Petrović (1852-1911) was the chairman of the Tax Administration, Member of Parliament, historian and collector of old documents. Nadežda's mother, schoolteacher Mileva Zorić, niece of Svetozar Miletić, was also educated, especially favouring history and poetry. Petrović family had nine children, and the talent of their eldest daughter Nadežda was proudly supported by the family. The children competed amongst themselves with their talents in activities ranging from writing poetry and music to history and painting. Through her father, Nadežda gained a keen interest in politics, and her father's friend, renowned and acknowledged painter Đorđe Krstić (1851-1907) was her first art teacher. After graduating from the Higher School for Women, confident in what Krstić taught her, Nadežda wrote a petition to the Minister of Education to appoint her as the art teacher in a high school. In order to gain the requested qualification, she was referred to take an exam before a commission. After passing this exam, she was appointed as the art teacher at the Higher Women's School in Belgrade on 1 September 1893. In parallel to her work as a teacher, Nadežda continued her education. In 1895, Cyril Kutlik (1869-1900), a Czech national, opened an art school for drawing and painting. Nadežda Petrović would be the first student in the newly opened women's class in 1896/97; she attended Kutlik's school for two years. She did not stop working for Krstić during this time. There is no doubt that Krstić's influence was the main reason she chose Munich for her further education.

The art teacher at the Higher Women's School wrote a petition to the Minister of Education and Church Matters in 1898 to approve a year's leave of absence and provide her with assistance, so that she could further develop her skills at the Painting Academy in Munich. The Minister of Education, Andrija Đorđević, approved the leave Nadežda asked for starting from 1 November 1898 to 1 November 1899, so that she could continue her studies at the Munich Academy. Over the next four years, Nadežda's persistence would win her support from the Minister of Education for her studies in Munich [1].

The Munich years (1898-1903)

In 1898, Nadežda arrived in Munich, a lively and exciting community at the time of her four-year studies, where passionate artists engaged in endless pursuit of the new. She absorbed all around her with her cheerful temperament, curious spirit and quick and sharp mind. The atmosphere at the time was such that every idea would resonate, and

идеја налазила свој одјек, а сваки зналац могућност реализације. Боравком у Минхену у време настајања немачке модерне уметности, Надежда израста у уметника европског образовања, са израженим отвореним ставом према долазећим модерним правцима. Надеждина иновативна концепција сликарства добија своје корене у ликовној клими Минхена.

Надеждин минхенски период показује две фазе. Прва је обележена амбијентом Ажбеове школе, а друга радом код Јулијуса Екстера. Минхенска академија ликовних уметности тада још није имала женско одељење, те се Надежда 17. новембра 1898. године уписује у школу Словенца Антона Ажбеа (1862–1905). Невеликог предзнања, али велике упорности да постигне жељено, отвореног срца и очију, Надежда је, са урођеним јој поверењем у људе, пустила да је Ажбе уводи у проблеме сликарства. У Ажбеовој школи за Надежду је био значајан сусрет са три словеначка сликара, Грохаром, Јакопичем и Јамом, који су се показали према њој не само као колеге сликари, већ и као пријатељи и земљаци, те су стекли Надеждино дубоко поштовање. За Надежду, као уметника – борца у малој, конзервативној средини, ови словеначки сликари су значили целог њеног живота много. У генези Надеждине уметности друга фаза минхенске епохе од посебног је значаја. Тада су постављене основе њеног стилског опредељења и њен специфичан технички поступак. Било је то време када је углавном сликала уз поуку познатог пленариста Јулијуса Екстера (1863–1934).

Надеждин минхенски боравак би се најадекватније могао обележити једном једином речју – рад. После сваке школске године проводила је један летњи месец код куће у Београду. Много је и путовала. Боравила је у Италији, Бечу, Будимпешти, Берлину. У оваквом радном напону мало јој је времена остајало за друштво и одмор. Поред тога, још једна Надеждина велика пасија била је и фотографија.

Србијански период (1903–1910)

Почетак Надеждине борбе, борбе фанатика слободе, почиње 1903. године повратком у Србију. Упорна и страсна Надежда се у борби цела предавала вођена мисијом уметника и вером родољуба. У ликовном замишљању Србије Надеждино је сликарство деловало као необичан, продоран звук. Све је у њему било ново и до тада у Србији невиђено. Она је својим ставом у односу уметник – дело претпостављала апсолутну индивидуалну слободу стварања. Надеждино сликарство иритирало је малограђанску средину убеђену у начела о узвишеној лепоти уметности. Зато је гласно негодовање

every artisan would find a possibility to make his ideas a reality. Her stay in Munich at the time when German modern art was emerging allowed Nadežda to flourish into an artist of European education, with her mind wide open to the upcoming modern art movements. Nadežda's innovative concept of painting would stem from the artistic climate of Munich.

Nadežda's Munich period manifested in two phases. The first was marked by the atmosphere of Ažbe's school, and the other with her work with Julius Exter. Munich Academy of Fine Arts did not have a women's department at the time, so Nadežda enrolled in the School of Anton Ažbe, Slovenian painter (1862-1905) on 17 November 1898. With little preliminary knowledge, but with immense persistence in achieving what she desired to do, with eyes and heart wide open and with her innate trust in people, she let Ažbe introduce her to the issues in painting. At Ažbe's school Nadežda would meet three Slovenian painters, Grohar, Jakopič and Jama, who conducted themselves not just as her painter colleagues, but also as her friends and compatriots, winning Nadežda's deep respect. These Slovenian painters would continue to mean a lot to Nadežda throughout her life as an artist and a fighter in a small, conservative community. The second stage of her Munich period is of particular importance for the genesis of Nadežda's art. This period laid the foundations of her style and her particular technique. This was the time when she painted mostly under the tutelage of the famous pleinairist, Julius Exter (1863-1934).

Nadežda's time in Munich can most adequately be described by one word – work. After each school year, she would spend one month of summer at home in Belgrade. She also travelled a lot. She spent time in Italy, Vienna, Budapest, Berlin. With such diligence poured into her work, little time was left to her to socialise and rest. In addition, she had another great passion: photography.

The Serbian period (1903-1910)

As a fanatical lover of freedom, Nadežda's fight began in 1903 as she returned to Serbia. Persistent and passionate, Nadežda threw herself into her fight without reserve, guided by her mission as an artist and her faith as a patriot. In the relative quiet of Serbian art at the time, Nadežda's paintings seemed like an unusual, piercing sound. Everything about them was new and never before seen in Serbia. Her attitude, as an artist, towards her art rested on the foundation of absolute individual freedom of creation. Nadežda's art irritated the small-town sensibilities convinced of the principles of sublime beauty of arts. Thus, wherever Nadežda would exhibit her work in Serbia, loud criticism

пратило свако Надеждино излагање у Србији. Али она није била од оних који се колебају. Овај сукоб уметника и средине, који ће се претворити у обележје свих Надеждиних иступања – јер она је и очи заклопила, а званични став према њеном сликарству није се битно изменио – употпуниће физиономију Надеждине личности, изградити од ње борца, сликара – револуционара, страсног и убеђеног, упорног и смелог, јединог таквог у раном периоду наше Модерне.

Надежда је имала снаге да потисне горко искуство после своје прве изложбе у Београду 1900. године, када је била дочекана познатом критиком у часопису „НОВА ИСКРА”. Схватила је то као информацију о нивоу образовања јавности која није била дозрела за ново сликарство. Надежда је разумела да ће прави фронт конзервативности дочекати сваку манифестацију модерних схватања и умела је мудро да констатује да је за све потребно време, а да је за васпитање публике потребно мало дуже времена. Зато, да би се потпуније могла борити за своје напоре, Надежда се од повратка у земљу, 1903. године, почела бавити и публицистичком делатношћу. За њу је друштвена улога уметника била што и врста мисионарства на културном, националном и социјалном пољу. Зато круг интересовања у њеним текстовима обухвата и много шире од самог ликовног подручја. Била је сарадник већине листова у Србији. Писала је, осим о сликарству, о школству и потреби модернизовања наставних метода, о заосталости код нас, о неопходности ширег образовања женске омладине и еманциповања жена уопште, о дечијој књижевности, о позоришту и музици, о уметничком васпитању публике, о политичким, националним и социјалним проблемима, затим о ратним догађајима и својим доживљајима по бојиштима. Писала је о свему што је доносило и наметало време које је Надежда у Србији од 1900. до 1915. године обележила својим интензивним присуством. Надеждини текстови су имали посебну специфичност, наиме, она је пишући о другима писала и о себи.

Већ је 1903. година показала да се њена многострана активност у домовини неће задовољити само писаном речи, паралелној њеном сликарству. Друштвено-политички рад испунио је готово целу 1903. годину, као и 1908. у време анексионе кризе, а од 1912. године била је више војник и болничарка него сликар. Својим радом као да је хтела да, у свом бескрајно силном осећању патриотизма, залажући се на безброј страна, надокнади Србији што неколико година, и то тешких, није непосредно учествовала у њеном животу.

У време стварања све дубљег незадовољства режимом Александра Обреновића, које је обележено стра-

followed. But she was not of the wavering kind. This conflict between the artist and their environment, which would become a trademark of all Nadežda's actions – as even when she closed her eyes for the final time, the official position towards her art did not change much – would complete Nadežda's personality, turn her into a fighter, painter – revolutionary, passionate and convinced, persistent and daring, the only one of this kind in the early years of our Modern art.

Nadežda had the strength to suppress her bitter experience of her first exhibition in Belgrade in 1900, which was met by the well-known critique in the Nova Iskra magazine. She took that as information on the level of education among the population, which had not yet matured for the new art. Nadežda understood that any manifestation of contemporary beliefs would be met by a full-on offensive of the conservativeness, and was wise enough to state that everything required time and that educating the audience would take a little longer. Thus, to be able to fight for her world view more fully, from her return to the country in 1903 Nadežda became involved in publishing activity as well. For her, the social role of an artist was equivalent to the role of a missionary, but in the cultural, national and social plane. Hence, her texts covered a much wider area of interest than just art. She cooperated with the majority of journals in Serbia. In addition to painting, she also wrote about education, the need to modernize teaching methods, on how the country was lagging behind others, on the necessity of providing young women with a broader education and on emancipation of women in general, on child literature, on theatre and music, on education of audiences on art, on political, national and social issues, on war events and her own experiences from the battlefields. Nadežda wrote about all that came with the times that she coloured with her intense presence, in the period from 1900 to 1915. Nadežda's texts had a particular trait: in writing about others, she also wrote about herself.

Already in 1903, it was obvious that her multifaceted activity in her country would not stop at just writing, in parallel to her painting. Social and political work filled out her entire year in 1903, as well as in 1908 at the time of the annexation crisis; from 1912, she spent more time as a soldier and nurse, than as a painter. It is as if she was trying, in her immense patriotism, to make up to Serbia for not having participated in its life directly for those few years – hard years, at that – by relentlessly working in different fields and directions.

At a time when dissatisfaction with the reign of Aleksandar Obrenović was mounting, marked by conflicts of political parties, political crises and coups d'état, Nadežda arrived

начким сукобима, политичким кризама и државним ударима, Надежда долази у Београд. Када је после преврата Народна скупштина изабрала Петра Карађорђевића за краља Србије, Србија постаје уставна и парламентарна монархија по начелима грађанске демократије. Са изменом на престолу и новом унутрашњом политиком, мења се и њена оријентација према иностранству. Спољна политика, која се до тада ослањала на аустро-угарску политику Обреновића, сада се оријентише према Русији и њеном савезнику Француској, а касније и Енглеској. Оваква Србија, која се од 1904. године свесрдно ангажовала на остварењу ослобођења јужнословенских народа, постаје светла тачка надања свим поробљеним Јужним Словенима у Аустроугарској и Турској. Идеја о уједињењу словенских народа постајала је све конкретнија [2].

Васпитана да отворено износи своје ставове, храбра, ведра, пожртвована и темпераментна, Надежда је морала да буде активна и да доприноси бољем животу своје земље. Сматрала је да треба много да се уради на свим пољима друштвене делатности и многих послова прва се прихватила. Уносила је не само своју изузетну енергију, већ и много инвентивности и љубави у све што је радила. Запостављајући уметност и дајући предност национално-патриотским пословима, Надежда је била убеђена да доприноси бржем напретку. Била је вођена најчистијим схватањем човекољубља и родољубља. Описи и коментари ситуација и догађаја које је Надежда записала имају вишеструку вредност. Ови текстови, често значајан документ очевица и учесника, пре свега пружају податке о њеном ставу и карактеру. Из сваке њене речи јасно је да је она у судбоносним данима сматрала да награду за цео њен труд, а каткада и надчовечански напор који је улагала 1903. године и нарочито касније, током ратних година, представља уверење да је по својој савести поступила и да је то њен дуг Србији. Са тог аспекта треба и посматрати ову њену делатност.

Надежда је у Топчидеру проводила време сликајући и разговарајући са Делфом Иванић (1881–1972), која се управо вратила са пута из Турске. Управо ти разговори су били непосредни повод оснивању хуманитарне организације „Кола српских сестара“, Надеждином првом великом подухвату. Намере двеју пријатељица о помоћи потлаченом народу у Турској наишле су на разумевање и одлучну подршку неколицине пријатеља, посебно Бранислава Нушића (1864–1938), Јаше Продановића (1867–1948), Андре Николића (1853–1918) и Надеждиног оца, Мите Петровића. У сали код Коларца, 15. августа 1903. године, неколико хиљада жена је присуствовало најмасовнијем женском митингу у Србији.

to Belgrade. When the National Parliament elected Petar Karađorđević to be the King of Serbia after the coup, Serbia became a constitutional, parliamentary monarchy according to the principles of civil democracy. With changes on the throne and new domestic policy, Serbia's foreign orientation also changed. Foreign policy that had relied on the Austrian-Hungarian-orientated policy of Obrenović, now turned to Russia and its ally France, and later to England as well. This Serbia, which invested immense efforts into liberating South Slavic peoples became the beacon of hope to all the enslaved South Slavs in Austria-Hungary and Turkey. The idea of uniting Slavic peoples was becoming ever more concrete [2].

Brought up to speak her mind, courageous, cheerful, committed and temperamental, Nadežda had to be active and contribute to a better life of her country. She believed that there was a lot to be done in all fields related to social activities, and she was the first to take on many a task. She invested not only her extraordinary energy, but a lot of ingenuity and love into everything she did. Neglecting art and prioritising national and patriotic activities, Nadežda was convinced she was contributing to accelerated development. She was guided by the purest understanding of humanity and patriotism. Descriptions and comments of situations and events, written by Nadežda, have several layers of value. These texts, which often document accounts of witnesses and participants primarily provide insight into her attitude and character. It was clear from every word she wrote that she considered that all of her labour, even the occasionally superhuman efforts she invested in 1903 and especially later, during the war, was sufficiently compensated by the conviction that she had acted in line with her conscience, and that this had been her debt to Serbia. This is how this particular activity of hers should be seen, too.

In Topčider, Nadežda spent time painting and conversing with Delfa Ivanić (1881-1972) who had just returned from Turkey. These conversations would be the direct reason for the establishment of the humanitarian organization Kolo srpskih sestara (Circle of Serbian Sisters). Intentions of the two friends to help the oppressed people in Turkey were met with understanding and decisive support from several friends, especially Branislav Nušić (1864-1938), Jaša Prodanović (1867-1948), Andra Nikolić (1853-1918) and Nadežda's father, Mita Petrović. In the great hall in Kolarac, on 15 August 1903, several thousand women attended the most massive women's rally in Serbia. Nadežda opened the rally with a passionate, vivid and disturbing speech, which talked about the Turkish pogrom in occupied regions. She held a deep belief that artists were obliged to be great teachers, not just of their own people

Срчаним, сликовитим и потресним говором Надежда је отварајући митинг говорила о турском погрому у окупираним крајевима. Надежда је дубоко веровала да баш уметници морају бити велики учитељи, не само свог, већ свих народа, не само свог, већ свих столећа, да њихова племенитост мора бити безгранична, онако као што је природа безгранична у богатству и узвишености. Њен говор је успео да оствари жељену замисао о оснивању „Кола српских сестара“, иако су конзервативни ставови према женама владали у тадашњој средини. Први секретар и први функционер новоосноване хуманитарне и патриотски настројене организације постаје Надежда Петровић. Прва акција друштва био је концерт у Народном позоришту, за који је Надежда сама саставила програм, и на коме је скупљен прилог за помоћ потлаченом народу.

Већ крајем новембра 1903. године уследила је велика акција у организацији „Кола српских сестара“. Потпредседница, Милица Добри, и секретар, Надежда Петровић, одлазе са знатном помоћи у новцу и одећу у Македонију. На путу су остале месец дана, до 18. децембра 1903. године. Надеждин врло опширан текст „Путовање по Македонији“ прати из дана у дан њено кретање, утиске и активност. Опширан опис на тридесет шест листова Надеждиног рукописа доноси тачно кретање мале експедиције од места до места, са много озбиљности и саосећања, са понекада наивно романтичарском анализом ситуације. Са собом су носиле 4600 динара. Мањи део су поделиле становништву, а већим су купиле одећу за пострадале. Из Солуна су писале управи друштва да им пошаље још 1000 динара за пострадала села у околини Солуна. Пут је био тежак, ишло се пешице, колима, а најчешће коњима који су и речице прелазили јер су и мостови били порушени. Свуда их је народ љубазно дочекивао. На овом путовању Надежда је разговарала са виђенијим људима, а са пута се вратила прозебла и тешко болесна.

Наредна 1904. година донела је Надежди нов, велики подухват, овога пута као уметнику. Прва југословенска изложба ангажовала је Надежду као организатора, сликара и критичара. Надежда је током године предано радила на припреми, а и учествовању на великој изложби. Припреме везане за манифестацију изродиле су почетке блиских сарадњи са младим сликарима из Словеније и Хрватске. Краљ Петар Карађорђевић (1844–1921) 5. септембра 1904. године отвара Прву Југословенску уметничку изложбу. Ова изложба, прва у низу, а најзначајнија на почетку века, била је изузетна по свему – по тренутку и условима када је организована, по тежњи за афирмацијом југословенске идеје, по одзиву учесника, по стилском распону који су експона-

but of all peoples; not just in their century, but in all centuries; that their nobility had to be limitless, just like nature is limitlessly plentiful and sublime. Her speech managed to turn the desire for the establishment of the Circle of Serbian Sisters into reality, despite conservative views of women predominating the society at the time. Nadežda Petrović became the first secretary and first official of the newly established humanitarian, patriotic organisation. The first activity of the Circle was a fund-raising concert at the National Theatre. Nadežda composed the programme for the concert herself, and funds that were raised were sent to aid the oppressed people.

Already in November 1903, the Circle of Serbian Sisters organised a massive humanitarian activity. The vice-president, Milica Dobri and the secretary, Nadežda Petrović, took a significant amount of money and clothes to Macedonia as humanitarian aid. Their trip lasted a month, until 18 December 1903. Nadežda's comprehensive text, "A voyage through Macedonia" provided detailed accounts of her movements, impressions and activities. Thirty-six pages of Nadežda's manuscript recount, in exact steps, the journey of their small expedition from one town to the next. They are written seriously and with a lot of compassion, sometimes including a naive, romantic analysis of the situation. They took with them 4600 dinars. A smaller share of this amount was distributed to the population, while the larger share was used to purchase clothes for the victims. They wrote to the Circle management from Thessaloniki, asking for another 1000 dinars for the affected villages around Thessaloniki. The journey was hard, they travelled on foot, in cars, and most often on horseback; the horses would have to wade through the small rivers, since bridges had also been destroyed. People welcomed them everywhere they went. Nadežda talked to some distinguished people on this journey. She returned home ill with a severe cold.

The following 1904 brought a new, major endeavour to Nadežda, but this time as an artist. The first Yugoslav exhibition hired her as an organizer, painter and critic. Throughout the year, Nadežda worked hard on the preparations, but also on her own contributions to the great exhibition. Preparations related to the event gave rise to close cooperation with young painters from Slovenia and Croatia. On 5 September 1904, King Petar Karađorđević (1844–1921) opened the First Yugoslav Art Exhibition. This exhibition, the first of many and the most important at the beginning of the century, was exceptional in all aspects – in the time and conditions under which it had been organised, in the tendency to affirm the Yugoslav idea, in the turnout of exhibitors, in the range of styles encompassed by the exhibits, in the first presentation of the current state of affairs in art in our country, in the presence of a modern artistic expres-

ти обухватили, по први пут приказаној ликовној ситуацији у нас, по присуству модерног ликовног израза који је на њој први пут запажен, по озбиљним и студиозним критикама. Имала је изузетног значаја за развој нарочито словеначке и српске уметности. Да је уметницима дато да буду пионири јединства показале су три најмаркантније личности овог периода: Рихард Јакопић (1869–1943), Надежда Петровић и Иван Мештровић (1883–1962). Они су борбу за нове ликовне концепције спајали са идејом југословенског јединства.

Задовољна изгледом за остварење планова Прве југословенске уметничке колоније у којој је она главни иницијатор свих активности, Надежда је, подржана поверењем њених првих чланова, Јакопића, Грохара, Мештровића и Видовића, са којима је у сталној преписци и не осећајући се усамљено у својим тежњама, успела да године највеће активности Колоније (време од 1905. до 1908) претвори у своје најплодније раздобље.

У Београду је са великим разочарењем примљена вест о анексији Босне и Херцеговине, 7. октобра 1908. године. Надежда се непоколебљиво ангажовала у тој мучној и застрашујућој атмосфери. Деловала је политичко-патриотски у два правца. Први циљ је за Надежду био јачање словенске солидарности и везе жена у Србији и Црној Гори са женама које су живеље у крајевима под Аустроугарском и Турском. Други циљ је био да што већи део иностранства упозна са реалним последицама које су резултат насилног акта Аустрије.

Одмах по објави анексије Надежда са „Одбором Српкиња“, који је основала из редова „Кола српских сестара“, сазива митинг и организује против Беча покрет за бојкот аустријске робе. Међу првим члановима патриотског друштва Народне одбране Надежда је била потпуно предана политичким активностима. Након што је придобила жене на словенском југу, Надеждина се активност окренула ка иностранству. У име жена Србије она шаље апеле на све стране. Пише Савезу руских жена и Америчком женском савезу тражећи подршку и солидарност у праведној борби. Оба женска савеза одговарају Надежди пружајући солидарност. Цела Надеждина породица је била део њених политичких активности. Надеждина седамнаестогодишња сестра је тада писала Лаву Толстоју (1828–1910) о владајућим мишљењима и расположењима. Писма као запис једног времена се чувају у Толстојевој заоставштини.

Када су се прилике у Србији с обзиром на анексију бар донекле смириле, Надежда се 1909. године опет враћа сликарству и припремама за изложбе, чекајући да јој Министарство просвете потврдно одговори на молбе

sion that was first seen there, and in serious and detailed critiques. It had a strong impact on the development of, in particular, Slovenian and Serbian art. Three most striking persons of this period showed that artists were selected to be the pioneers of unity: Rihard Jakopič (1869-1943), Nadežda Petrović and Ivan Meštrović (1883-1962). They combined the endeavours for new art concepts with the idea of Yugoslav unity.

Satisfied with the likelihood of materialising the plans for the First Yugoslav Art Colony, where she initiated all activities and supported by the trust of the colony's first members, Jakopič, Grohar, Meštrović and Vidović, with whom she constantly corresponded in letters – and feeling not alone in her aspirations, she managed to turn the Colony's most active years, from 1905 to 1908, into her most fruitful period.

There was great disappointment in Belgrade at the news of annexation of Bosnia and Herzegovina 7 on October 1908. In that heavy, frightening atmosphere, Nadežda threw herself staunchly into battle. Her political and patriotic activities were aimed in two directions. The first goal for Nadežda was to strengthen Slav solidarity and relationships between women in Serbia and Montenegro with women living under Austrian-Hungarian and Turkish rule. The second goal was to acquaint as many foreign stakeholders as possible with real consequences that resulted from Austria's violent act.

Immediately after the annexation was declared, Nadežda and her "Board of Serbian Women", which she had founded from the members of the Circle of Serbian Sisters, called a rally and organised a boycott of Austrian goods. Nadežda was fully committed to the political activities, as one of the first members of the patriotic association called National Defence. After having won over women in the Slavic south, she turned abroad. On behalf of the women of Serbia she sent appeals to all corners of the globe. She wrote to the Alliance of Russian Women and the American Women's Alliance seeking support and solidarity in a just cause. Both women's associations responded to Nadežda, offering their solidarity. Nadežda's entire family took part in her political activities. Nadežda's seventeen-year-old sister then wrote to Leo Tolstoy (1828-1910) about the dominant opinions and dispositions. These letters are now kept in Tolstoy's legacy, as a testament of a period in time.

When circumstances in Serbia were at least partially assuaged as regards the annexation, in 1909 Nadežda returned to her painting and preparations for exhibitions, waiting for the Ministry of Education to give her a green light for a trip to Paris for further professional development.

да јој се одобри пут у Париз ради даљег усавршавања. Надежда је уметност осећала другачије од већине својих савременика, нервом и чулима, целим својим бићем. Она је ценила само истину уметничког доживљаја, хтела је да слика живот сâм, онако како га је она осећала, бујан и страстан, величанствен и страشان, цели бескрај природе преточен у боју. Али хтела је да то и други схвате. Реч „немогуће“ за њу није постојала. Упорна и предузимљива, веровала је у напредак, а нарочито да наш народ има великих наклоности ка вештинама. Много је размишљала како премостити јаз заосталости, како достићи Европу. Забележила је и објавила низ рефлексива и конкретних предлога у том смислу. Не само да су за своје време Надеждина смелост и отвореност у предлозима за популарисање уметности и васпитање укуса публике биле изузетне, него и данас задивљује ширина и актуелност њених размишљања. Полазећи од тога да је уметност опште добро и најплеменитији васпитач народа, Надежда предлаже да се организује по целој земљи континуиран низ изложби, концерата, позоришних представа, да се издаје добра и јефтина књига. Надежда цени и истиче напор наших музичких пионира Стева Стојановића Мокрањца (1856–1914) и Станислава Биничког (1872–1942).

Париски период (1910–1912)

Надеждин париски период је трајао мање од две године: од јуна 1910. до фебруара 1912. године. Хитала је Надежда у метрополу светског сликарства да се провери, да се докаже, а била је свесна како своје савремености, тако и чињенице да се њена уметност разликовала од свега што се у првој деценији двадесет века сликало у Србији, а данас се слободно може рећи и на целом подручју бивше Југославије. Било је то време њене пуне уметничке зрелости, период слика којима је утиснула најдубљу животоносну бразду у организам српске уметности.

Надеждин отац, Мита Петровић, умро је 9. априла 1911. године у 59. години живота. Надежда је губитак оца веома тешко поднела. Истог месеца када и оца, Надежда је изгубила и једног драгог пријатеља и блиског сарадника: 19. априла 1911. године умро је сликар Иван Грохар [1, 4].

Ратни период (1912–1915)

Надежда полазећи из Париза почетком 1912. године није ни слутила да јој је преостало само три године живота, које ће бити обојене тешким догађајима. У Паризу је оставила своје слике верујући у брз повратак. Надеждина мајка, Милева, умире августа 1912. године.

Nadežda's emotional perception of art was different to that of most of her contemporaries, she felt it with all her nerves and senses, with the entirety of her being. She appreciated only the truth of the artistic experience, she wanted to paint life itself, the way she felt it, voluptuous and passionate, magnificent and terrifying, the whole endlessness of nature poured into paint. But she also wanted others to understand that. She had no knowledge of the word "impossible". Tenacious and resourceful, she believed in progress, and especially that our people had a great affection for skills. She thought a lot about how to bridge the gap, how to catch up to Europe. She wrote down and left for posterity a series of her reflections and concrete proposals in that respect. Nadežda's courage and openness in proposals for popularization of art and the refinement of the audience's taste for art were not only extraordinary for her time – even today, the breadth and contemporary applicability of her contemplations still amaze us. Starting from the fact that art is a general good and the most noble teacher of the people, she proposed to organise a series of exhibitions, concerts and theatre plays throughout the country, and to publish good and cheap books. She appreciated and emphasized the efforts of our musical pioneers Steva Stojanović Mokranjac (1856-1914) and Stanislav Binički (1872-1942).

The Paris period (1910-1912)

Nadežda's stay in Paris lasted less than two years: from June 1910 to February 1912. Nadežda rushed to the world capital of art to measure herself, to prove herself, and she was aware that she was modern and that her art differed from anything painted in Serbia in the first decade of the twentieth century; it can be said with certainty from this point in time, that it also differed from anything painted in the whole territory of former Yugoslavia. This was the period of her full artistic maturity, the period of paintings with which she etched the deepest life-bringing grooves into the body of Serbian art.

Nadežda's father, Mita Petrović, died on 9 April 1911, aged 59. To Nadežda, her father's death was a heavy blow. The same month she lost her father, she lost a dear friend and close colleague: on 19 April 1911, painter Ivan Grohar died [1,4].

The war period (1912-1915)

Leaving Paris in 1912, Nadežda never would have thought that she would only have three more years to live, years marked with grave events. She left all her paintings in Paris, believing she'd be back soon. Nadežda's mother Mileva passed away in August 1912. The reports on the dire cir-

Извештаји о тешком стању Срба на југу преплавили су београдске новине током септембра исте године наговештавајући решење спора ратним путем. Турска војска је објавила мобилизацију, а исто су учиниле и балканске државе 30. септембра. У рат прва ступа Црна Гора. Већ 18. октобра 1912. године краљ Петар објављује народу да Србија почиње војне операције против Турске.

Надежда је као добровољна болничарка хрлила са војском од ратишта до ратишта, трпела је зиму и врућину, кишу и снег, ветар и мраз. Половином октобра 1912. године овако доживљава свој нови позив: „Ми овде живимо у непрекидном јауку рањеника, студирању рана и превијању, покличу наше јуначке војске, маршевима њиховим, дочеку и испраћају њиховом на бојно поље, да их отуда рањене примимо и негујемо. Па ипак, све иде са одушевљењем и задовољством. Сви ми доиста изгледају да су ми браћа и њихови узвици: сестро, сестро! – истински су и чине ме поноситом што сам им у помоћи” [1]. Из времена када су се водиле борбе око Новог Пазара, сачувано је једно Надеждино писмо „њеној деци” – сестрама и браћи, из рашке болнице. Пише им војничка причања о јуначкој борби пред утврђењем Ђурђевих Ступова, о „огромном послу око рањеника који пристижу транспортима по 50 и 70” и око којих је „рад ужасно напоран”, те како се нада, за дан-два, да са пољском болницом крене ка Новом Пазару. Напомиње да су је при пролазу кроз Краљево „свечано дочекали многи очеви пријатељи и ђаци” [1].

Надежда се кретала са војском. Из Призрена 15. марта 1913. године шаље својима фотографију у белом огртачу болничарке, снимљену пред војном болницом. Уграбила би помало времена да скицира и слика по неки пејзаж и ликове војника и официра, својих ратних другова. На картама које шаље својима чест је и потпис шефа санитета, др Жарка Рувидића (1880–1947), кога је више пута портретисала. Из овог времена је и она изванредна фотографија много пута објављивана: Надежда у црнини, са великим црвеним крстом на рукаву капутића, с љубичицама за појасом, замишљена, достојанствена. Сачувана је и једна друга фотографија, доста избледела и нејасна, али драгоцену. На њој је Надежда пред штафелајем, са палетом у руци, у тренутку када слика један од својих познатих пејзажа с Везировим мостом. Треба знати да је у том истом месту, она, као једина болничарка, неговала 80 тифусних болесника. Из Грачанице, са Косова, шаље карту 29. маја. Дошла је да види, по њеном мишљењу, најлепшу архитектуру и да наслика цркву и поља црвених божура. Њена пољска болница кренула је за Скопље и Надежда се надала да ће моћи мало да слика, а можда

circumstances for Serbs in the south flooded Belgrade newspapers in September of that year, implying that the conflict would be resolved by war. Turkish army announced mobilization and the Balkan states did the same on 30 September. Montenegro was first to go to war. Already on 18 October 1912, King Petar announced to the people that Serbia would be starting military operations against Turkey.

As a volunteer nurse, Nadežda rushed with the soldiers from battlefield to battlefield, suffering cold and heat, rain and snow, wind and frost. In mid-October 1912, this is how she saw her new calling: “Here, we live in never-ending cries of the wounded, in studying and dressing wounds, in battle cries of our heroic armies, their marches, welcoming them and sending them off to the battlefield, only to receive them from there wounded, and tend to them. And still, all this takes place with delight and pleasure. They all do seem like my brothers, so when they call me: nurse, nurse! – it truly makes me proud to be of help to them.” [1]. From the time they fought near Novi Pazar, one Nadežda’s letter to “her children” – sisters and brothers from Raška hospital, has been preserved. She writes to them a soldier’s account about the heroic fighting in front of Đurđevi Stupovi monastery, on the “enormous task of caring for the wounded who come up in transports, 50 or 70 of them at a time”, the work which is “extremely hard”, and that she hopes that in a day or two she would head towards Novi Pazar with the field hospital. She notes that, when they were passing through Kraljevo, “she was ceremoniously welcomed by many fathers and students.” [1].

Nadežda travelled with the army. From Prizren, on 15 March 1913, she sent a photograph of herself in a white nurse’s coat to her family, taken in front of the hospital. She would find a little time to sketch and paint a few landscapes and portraits of soldiers and officers, her war companions. Cards she sent to her family were also often signed by the head of the unit, Dr Žarko Ruvidić (1880–1947); she had painted several of his portraits. From this time is also that exceptional, often published photograph: Nadežda wearing black clothes, with a big red cross on the sleeve of her coat, violets stuck in her belt, contemplative, dignified. Another photograph has been preserved, quite faded and blurred, but precious. In it, Nadežda is standing next to an easel, holding a palette, painting one of her well-known landscapes with the Vizier’s bridge. It should be known that she, a single nurse, cared for 80 patients with typhoid in the same place. She sent a card from Gračanica, in Kosovo, on 29 May. She had come to see, in her opinion, the most beautiful architecture and to paint the church and the fields of the red peonies. Her field hospital set off to Skopje and Nadežda hoped that she would be able to paint a little, and maybe even come to Belgrade. But the next day, on 30

и да дође до Београда. А већ сутрадан, 30. маја 1913, потписали су балкански савезници мир са Турском и завршетак војних операција.

Надежда није стигла да скине одело болничарке, јер је већ месец дана касније почео нови рат, српско-бугарски. Њена решеност да и овога пута остане са војском забележена је и похваљена. Новине су доносиле податке о њој, називајући је прослављеном уметницом, која као храбра болничарка није презала од опасности да пође у нови рат. Идући са војском са бојишта на бојиште, она се нештедице излагала свим ратним невољама и опасностима. Као и сваки војник трпела је и зиму и врућину, и кишу и снег, ветар и мраз. Често је спавала под шатором, ишла пешице и на коњу, свуда је стизала са својом војском, својом болницом или завојиштем. Превијала је ране и непријатељским војницима. Рањеници и болесници су је благосиљали, лекари је хвалили, чак јој се и дивили. Живећи оваквим ритмом, Надежда није знала за одмор. Понекада би на овим путевима ратника, уграбила време и за уметника у себи.

Надежда је свугде и у свакој прилици успостављала неки посебан однос са природом. Доживљавала је на особен начин, не само као визуелну естетичку и емотивну димензију, него и као моралну и етичку снагу, као мерило свих ствари, као недокучиву, врхунску правду. Међу утисцима из рата, које је бележила на листићима различите хартије и слала сестрама, има и оних који потврђују тај њен изузетан однос према природи и који одсликавају ратну тежину: „За време рата са Бугарима, сунце је пржило и ми смо умирали од жеђи. Извор воде који је био близу наше амбуланте био је врућ, умирао се од топлоте и жеђи још у 6 сахата пред вече, а више наших глава целог дана грувала је наша артиљерија пољским топовима, без паузе и прекида, зујало је у ономе ваздуху пуном ватре, а шрапнелска зрна остављала су у ваздуху сјајну златну пругу. Њима као у одговор долазила су непријатељска разорна зрна и падала на косу преко пута од нас. Бејасмо готово оглувели од пуцњаве, жеђи и сунца, нигде заклона, нигде ладовине, ваздух непрокетан... У 7 сахата престадоше топови и наши и непријатељски. Густ мрак поче да се спушта, рањеници пристижу обамрли од болова и од ватре сунчане. Радисмо око њих, а удови нам бејаху испуњени оловом. Једва се кретасмо под амбулантним шатором. Одједном отпоче да грми и сева тако учестано и страшно. Нешто се као колос заљуља у ваздуху, из сваког камена муња је одсевала, свеће нам се погасише, рањеници се гласно мољаху Богу, све је било пало ницице на земљу да га не би погодила муња или оркан собом однео. Шест пуних сати бејасмо избежумљени од чуда природног: ја са ужасом у срцу осетих

May 1913, Balkan allies signed a peace treaty with Turkey, ending military operations.

Nadežda never got around to taking off her nurse's uniform, because within a month, another war started, between Serbia and Bulgaria. Her resolve to stay with the army again was noted and commended. Newspapers reported on her, calling her a celebrated artist who, as a brave nurse, never shied away from danger and went on into the new war. Going with the army from battlefield to battlefield, she exposed herself to all hardships and dangers the war brought without reserve. Like any soldier, she suffered cold and heat, rain and snow, wind and frost. She would often sleep under a tent, she would walk and she would ride, her hospital or ambulance getting to all the places they were needed. She also dressed the wounds of captured enemy soldiers. The wounded and the sick blessed her, doctors praised and even admired her. In this way of life, Nadežda knew not of rest. Sometimes, on her path as a warrior, she would also steal some time for her inner artist.

On every occasion she would establish a special connection to nature. She experienced it in a particular way, not just as a visual aesthetic and emotional dimension, but also as a moral and ethical power, a measure of all things, as an ever-mysterious supreme justice. Among her impressions from the war, which she jotted down on pieces of paper and sent to her sisters, there are those that speak about her extraordinary relationship with nature, but also those that reflect the hardships of war: "During the war with Bulgarians, the sun scorched the earth and we were parched with thirst. A spring that was close to our outpost was hot, it was unbearably hot even at 6 o'clock in the evening, and above our heads our artillery kept firing the Polish cannons the entire day, with no pause or breaks. The fiery air hummed, and shrapnel left shiny gold streaks in the air. They were responded to by the enemy's destructive projectiles, which would fall to the hill opposite us. We were almost deaf from cannon fire, thirst and sun; nowhere to hide, no shade, the air was still. At 7 o'clock, both ours and the enemy's cannons grew silent. A thick darkness fell, the wounded soldiers arrived, dazed with pain and the scorching sun. We tended to them, and our limbs were filled with lead. We could hardly move under the hospital tent. Suddenly, lightning and thunder came crashing all about. It was as if something colossal had stirred the air, each rock would reflect a lightning, our candles blew out, the wounded prayed loudly, everyone fell flat to the ground to save themselves from lightning strike or gushing wind. For six whole hours we were beside ourselves with fear of this natural wonder: with terror in my heart, I felt the magnificent rage of nature against the violent fire that people had exchanged..." [1]

The effort was too much. Caught up in a typhoid outbreak,

величанствену срдњу природе на ону силну избљувану ватру коју људи један другоме упутише..." [1]. Напор је био претежак. Захваћена епидемијом тифуса, негујући друге, Надежда се и сама разболела.

По завршетку Балканских ратова, Надежда је са својом љубимицом, сестром Анђом, новембра 1913. године отпутовала у Венецију. Међутим, Надежда се није осећала добро, плућа су јој била болесна, па је боравак у Италији прекинула после двадесетак дана и вратила се у Београд. Почетком 1914. године Надежда доживљава још један велики губитак – 12. јануара 1914. године умире јој и сестра Анђа. Од толико губитака Надежда је овај најтеже поднела, велика жалост из темеља ју је потресла, споро и тешко се опорављала.

У јулу 1914. године Надежда са најмлађим братом Растком поново одлази на опоравак и одмор у Италију. Вест о атентату у Сарајеву и објави рата Србији од стране Аустроугарске 1914. године затиче Надежду у Венецији. Надежда одмах креће кући и јавља се Врховној команди за распоред.

Надеждино писмо од 12. септембра 1914. године први је документ ситуације, врло крваве за обе зараћене стране. Писано је за време друге аустро-угарске офанзиве, када се српска војска хитно повлачила из Срема и сукобљавала са непријатељем у тешкој бици код Мачковог Камена:

„ ... Ми смо овде имали за првих шест дана надчовечанске маршеве из Срема чак на Јагодњу планину (Дрина северно запад Крупња), с овде четири дана такав надолазак рањеника (око 4.000) да ми се крв у мозгу поче усиравати. Борбе су биле ужасне и очајне и с наше стране, а очајни отпор Аустријанаца доводио је наше до беснила. Па после шест дана успеха и напредовања преко Рожња, Милутиновог Гроба, Милетина Брда, газећи преко јаруга и увала и стрмина преплављених рањених наших и асугријских Срба и Словена, заустависмо се на Јагодњи, на коти 915 Бранковац, према Мачковом Камени.

Борбе вођене на том положају биле су више но огорчене и очајне, борбе за истребљење. Сви командири чета, комадири батаљона, водници, 5 команданата пукова, 5 потпуковника из деветог IV прекобројног, IV првог и другог позива и 64 официра из 18 пука изгинуло је и смртно рањено, а војника управо је остало на половини из свију пукова. Има чета које су остале од 450 људи на 120. Рањеника као што рекох, имали смо на 4.000 и ја мишљах полудећу од јада и чуда. Имала сам кризу нервну

Nadežda fell ill herself.

Once Balkan wars were over, Nadežda travelled with her favourite sister, Anđa, to Venice in November 1913. However, Nadežda did not feel well, she had pulmonary problems, so their stay in Italy was cut short after some twenty days, and she returned to Belgrade. At the beginning of 1914, Nadežda suffered another grave loss – on 12 January 1914, her sister Anđa died. Of all her losses, this one hit Nadežda the hardest, the immeasurable grief shook her very foundations, she recovered slowly and with great difficulty.

In July 1914, Nadežda travelled to Italy again for rest and recovery, this time with her youngest brother, Rastko. The news of Sarajevo assassination and Austria-Hungary's declaration of war to Serbia in 1914 caught Nadežda in Venice. Nadežda left for home immediately, and reported to the Supreme Command for her marching orders.

Nadežda's letter dated 12 September 1914 documents this situation in all its detail, bloody for both sides at war. The letter was written during Austrian-Hungarian second offensive, when the Serbian army had to swiftly retreat from Srem and face the enemy in a difficult battle at Mačkov Kamen:

“... For the first six days, we had some superhuman marches from Srem, all the way to Jagodnja mountain (Drina, north-west from Krupanj); with the four days we spent here, we saw such a slew of wounded soldiers (about 4,000), that it started curdling the blood in my brain. Fighting was horrifying and desperate from our side as well, but the desperate resistance of the Austrians drove our men into frenzy. After six days of success and progress across Ronjžanj, Milutinov Grob, Miletino Brdo, marching across gullies and ravines and steep inclines, flooded with wounded men – our men, Austrian Serbs and Slavs, we stopped at Jagodnja, at point 915 Brankovac, towards Mačkov Kamen.

The battle fought from this position was more than bitter and desperate, it was fighting to annihilation. All company commanders, battalion commanders, sergeants, 5 regiment commanders, 5 lieutenant-colonels from the ninth IV overmanned regiment, IV first and second summons, and 64 officers from 18th regiment died or were mortally wounded; as for soldiers, exactly a half of all regiments remain. There are companies of 450 men that have been reduced to 120. Like I said, there are 4,000 wounded men and I thought I would lose my mind with all this misery. I had a nervous crisis so when they brought us 20 gravely wounded officers and I put them in the large tent, I was petrified. And when I

тако да када су нам били донели 20 официра тешко рањених и ја их сместила у великом шатору, бејах скамењена. А када отпочех да их појим чајем, њихов јаук раздоби ми срце, па падох крај једног од њих на колена са чашом чаја у чежњи да га појим, немогући да се савладам, отпочела сам очајно плакати, тако да су ме сиромаси они сами тешили, а један од њих милујући ме руком по рукаву, сам се гушио у сузама говорећи ми: 'Храбро, госпођице Надежда, даће Бог, истрајаћемо, победићемо, осветиће нас они који тамо остадоше'. Кроз сузе јакнух: 'Господе, зар не видите, изгинусте сви. Боже, што казни овако нашу нацију'. Тренуци су били доиста страшни.

Како смо стигли поподне под Мачков Камен, нисмо четири дана ни легали нити могли што јести. Доне-ше нам прво Краљевића Ђорђа тешко рањеног, па затим једног по једног официра. На стотине војника. Ни један рат наш прошли не пружаше нам оволико јада и страха... Али кад Мачков Камне паде, ипак после свију напора наших, у руке Аустријанцима, и ми морадосмо се повући, а претила нам је опасност да нас све заробе, нарочито завојиште, јер смо били сувише близу њих, морали смо официре све што пре евакуисати за Пецку – Ваљево... Силних познаника овде испратих до вечне куће [3, 5].

Мачков Камен је постао други Говедарник. Четврти прекобројни пук и девети пук остали су потпуно без официра и командира. Наш брат Влада сјајно се показао у овим борбама. Његов командант ми га је хвалио рекав ми: 'Можете се и ви и ми поносити. Рањен је и он лако у леву руку, он ће се свакако после неколико дана вратити у команду. Био је јуначан и храбар, хвале га сви'.

Сада прихрањујемо и евакуишемо рањенике и купимо их по јаругама. Рана има ужасних све из дум-дум тако да се згражавамо. Аустријанци међу дум-дум чак и у митраље, а у пушке пола дум-дум а пола обичних метака, од 8 мм – много крупнијих метака од наших.

Ја издржавам умор прилично..." [1].

У драматичном писму из Положнице Надеждине речи су још импресивније. Дирљиве су својом дубоком истином доживљавања људске беспомоћности пред трагедијом масовне смрти. У тој свеопштој беди Надежда тражи трачак лепоте и хармоније, са неколико љуби-чица, као да се брани од визије апокалиптичких јахача ужаса и смрти:

started giving them tea to drink, their cries crushed my heart, so I fell to my knees next to one of them, holding a cup of tea, wanting to give him a drink; and being unable to get a grip of myself I burst into such desperate tears that the poor men started comforting me. One of them, caressing my sleeve, choking on his tears, said: "Courage now, Miss Nadežda, God willing we will endure, we will prevail, those who remained there will avenge us." Through my tears, I moaned: "Lord, can't you see you are dying, all of you? God, why did you punish our people so?" Those moments were truly horrifying.

When we reached Mačkov Kamen in the afternoon, we were unable to sleep or eat for four days. They first brought us Prince Đorđe gravely wounded, then one by one, all of the officers. Hundreds of soldiers. No war before had given us so much misery and horror. But when Mačkov Kamen fell, after all our efforts, into Austrian hands and we had to retreat, with real danger of being caught, especially the dressing stations, as we were too close to them, we had to evacuate all officers to Pecka – Valjevo as soon as possible. I have seen many an acquaintance into his final resting place here [3.5]

Mačkov Kamen became the second Govedarnik. The fourth overmanned regiment and the ninth regiment were left completely without officers or commanders. Our brother, Vlada, proved himself in these battles. His commander praised him, telling me: "You can be proud, and we can be proud. He, too, was wounded – a minor wound to his left arm, and he will certainly return to command in a couple of days. He was brave and heroic, all men praise him.

We are now feeding our men and evacuating them, and collecting them from the ditches. There are awful wounds to be seen, from dum-dum bullets, we are constantly horrified. Austrians are putting expanding bullets even in their machine guns; as for rifles, they use one half dum-dums and one half regular 8 mm bullets, which are much larger bullets than ours.

I am enduring through fatigue quite well..." [1]

In the dramatic letter from Položnica, Nadežda's words are even more impressive. They are touching in their deep truth of the experience of human helplessness in the face of the tragedy of mass death. In this overwhelming misery, Nadežda sought a ray of beauty and harmony, with a few violets, as if she was fending off a vision of the riders of the apocalypse – terror and death:

„Сада сам села после целе ноћи скупљања по разбојишту претеклих некупљених рањеника после јучерашњег страшног крвавог окршаја; нисам ни хлеба јела, толико је било посла око тога, да сам скоро пала од умора; целе ноћи смо их доносили, превијали; дерала сам и своју болничку кецељу и кошуља је дошла на ред... Завоја је понестало, а ране страшне зјапе. Тиче се живота; ту се не обазире ни на шта, само дај, превијај, заустављај крварење, запуши ране, разлокане, да се кроз сломијена ребра назире срце и плућа, а очи исколачене безумно од бола и страха пред смрћу... 'Сестро, дај спаса, умрећу... мајко, мајко...' и тек се заустави дах, очи стаклене не затварају се, а душа је већ изишла, винула се можда у висину – где сви гледамо када се умре. Ево, ту су ми у чаши љубичице које стигох да освежим у чашици хладне воде; узбрала сам их на гробу браће Рибникара где сам залутала са пољском својом болницом; то су два див јунака, гробови су им један поред другог. У руци ми је чашица са љубичицама да умирим своје пренапрегнуте живце и да заборавим часак на јауке и лелек самртних мука рањеника. Ено, један већ умире – не могах се савладати да гледам те муке, оставих га болничару – а ја сам му придржавала главу – стално му пада и котрља се на столу – врат му је пресечен до кичме и нема више ослонца – нити је свестан; превијен је, притегли смо некако, али душа не може лако да искочи... још се држи за живот са оно неколико влакана што се зову вратне жиле – и побегох. Напољу ветар брише, киша ромиња, кожа ми се најезила, али морам ваздуха... ваздуха... Како бих радо све заборавила, све што преживљавам и бацила се на онај живот где не постоји ни јаук ни патња и горчина од живота, од разочарања... а на мах ми паде на памет 'Осман', Гундулићев лепи мисаони стих:

Ах, чијем си се захвалила
Ташта људска охолости,
Све што више стереш крила
Све ћеш пак ниже пасти..." [1].

Ратници су познавали Надежду из тренутака који су превазилазили људску снагу, веома су је ценили, поштовали њену храброст и пожртвованост о којима се писало и препричавало. „Војници из Дунавске и Дринске дивизије оба позива, који су преживели ратне тегобе, а нарочито рањеници, памтиће вероватно и данас Пољску болницу на Милетину испод Мачковог Камена и Кошуће Стопе... а многи је рањеник кога је Надежда неговала са захвалношћу поменуо њено име", записао је њен савременик [1].

Евакуација Надеждине болнице у Пецку као да је њој

"I just sat down, after a whole night of collecting the still living, uncollected wounded soldiers from the battlefield, from yesterday's bloody skirmish; I didn't even get a bite to eat, there was so much work to be done, so I nearly fell off my feet with fatigue. Throughout the night, we brought them in, we dressed their wounds; I tore up my nurse's apron, and even my shirt. We ran out of dressings, and the horrible wounds still gaped. It's a matter of life and death; here, you put everything else aside, just grab, dress, stop bleeding, stop the wounds, gaping wide, with lungs and heart visible between broken ribs, eyes wide and senseless with pain and fear of death... "Nurse, save me, I am dying... mother, mother..." And the breath stops, glassy eyes no longer close, and the soul has already left, soaring into the heights – where we all look when death comes. Here, I have violets in a glass, I managed to keep them fresh in a glass of cold water; I picked them on the graves of the Ribnikar brothers, which I wondered into with my field hospital. Those two are not just heroes, they are giants, and their graves are side by side. In my hand is the glass with the violets, to calm my nerves which had been stretched thin, and to forget, just for a moment, the moans and cries of the mortally wounded. There, one's already dying – I could not bring myself to watch his suffering, I left him to a medic – and I held his head, it kept falling and rolling on the table. His neck has been cut to the spine and no longer has anything to attach to. His wounds have been dressed, we pulled the dressings tight, but his soul is struggling to leave his body... he's still holding on to life, by the few tendons in his neck. I had to flee. Outside, the wind is sweeping everything, there is a drizzle, my skin is crawling but I have to get some air... Some air. I would so love to forget everything, everything I am going through and throw myself into a life that knows no moans or cries, or suffering or bitterness of living, of disappointment... And I sometimes think of "Osman", of Gundulić's lovely contemplative verse:

Ah, to whom did you give thanks,
Vein human pride,
The more you spread your wings,
The further, still, you'll slide." [1]

Soldiers knew Nadežda from the moments that transcended the strength of ordinary humans. She was highly appreciated, her courage and self-sacrifice earned her profound respect, and were both talked about and written about. "Soldiers of the Danube and Drina division of both summons, who have survived the hardships of war, especially those who were wounded, will probably still remember the Field hospital in Miletina under Mačkov Kamen and Košuce Stope. Many a wounded soldier that Nadežda

дала бар илузију предаха. У писму пријатељу опет налазимо ону знану Надежду, охрабрену и одмах предузимљиву, што уме да се радује цвету и сунцу:

„Има већ неколико дана како се налазим овде у Пецкој. Посла у болници доста. Њено уређење, чишћење с кречењем као да је мене чекало, мене или колеру, да не би ова друга дошла предузех радикално очишћавање од прљавштине. Наместо рада с кичицом, морадох је заменити огромном четком од чекиње. У страху сам да ће проћи ови лепо дани, а ја нећу стићи да изађем још на положаје ради снимања...” [1].

Чудне је снаге Надеждина природа и она њена многострана активност која ни у жеку рата није устукнула. Користила би сваки тренутак затишја да бележи, скицира и много фотографише. Спремала се да прикупи што више материјала и података за – како је мислила – каснији миран период рада и сликарства. Још пред полазак у Италију, 1914. године, била је почела са сређивањем за штампу својих бележака из Балканских ратова, а имала је намеру да приреди изложбу својих ратних скица и слика. На жалост, већина слика из тог времена пропала је за време рата у Чачку и Краљеву, где их је била оставила на чување, а и рукописи су нестали [1].

У сталном судару супротних осећања, ужаснута ратном кланицом усред величанствене лепоте предела кроз које је са војском пролазила, Надежда се труди, оном својом чудном упорношћу, гоњена незадрживом потребом уметника да се изрази, да своја узбуђења ликовно забележи, али и да неке доживљаје запише. Њена писма нису само драгоцен податак историчару, она су и доказ једноставне величине њеног херојства. Дани су били одбројани, а њој се чинило да ће на све стићи.

Након победе српске војске у Церској и Колубарској бици, почетком 1915. године, Надежда време проводи у Скопљу, где јој је породица. Окупљене о слави светог Стефана, затекао их је телеграм из Крајове, који јавља још једну смрт. Сестра Драгица, студент медицине, умрла је у туђини где је као плућни болесник била на опоравку код рођака у Рурској области. У фебруару 1915. године Надежда поново ступа на своју ратну дужност, оглушујући се о молбе породице дубоко погођене толиким губицима. Иако јој је понуђена могућност избора у Врховној команди, да из дипломатских разлога иде у Рим, или да иде у једну београдску болницу на рад, или у болницу једне стране мисије у Нишу, Надежда непоколебљиво бира најтеже – своју болницу код Ваљево. Један савременик је забележио: „А Ваљево 1915. године... велика кухница у којој се једва зна ко је

tended to would speak her name in gratitude”, wrote one of her contemporaries [1].

Evacuation of Nadežda's hospital to Pecka seemed to have given her at least the illusion of a brief respite. In her letter to a friend, we find the Nadežda we once knew again, encouraged and immediately enterprising, the Nadežda who knows how to rejoice in the sight of a flower and the touch of the sun:

“It's been a few days since I'd come here to Pecka. There's a lot to do in the hospital. It's as if it has been waiting for me for its maintenance, cleaning and painting: either me, or cholera; so in order to stave off the latter, I undertook a radical cleaning. Instead of a delicate painting brush, I had to take up a big, coarse hair, wall-painting brush. I am afraid that the nice days will pass and I will not manage to go out to the field, to take some photographs...” [1]

Nadežda's nature harboured a strange strength, spurring a multitude of activities that never halted, not even at the height of war. She would use every moment of calm to write, sketch and take lots of photographs. She was preparing to collect as much material and data as possible for what she hoped would be a later calm period of work and painting. Even before she left for Italy in 1914, she had begun putting her notes from the Balkans wars in order, preparing them for print; she also intended to exhibit her war sketches and paintings [1]. Unfortunately, most paintings from that time were destroyed during the war in Čačak and Kraljevo, where she left them for safekeeping, and the manuscripts disappeared [1].

In constant collision of opposing feelings, horrified by the slaughterhouse that is war in the midst of the beauty of nature surrounding the army as it marched, Nadežda tried, employing her unusual persistence and driven by an artist's need for expression, to record her excitement in paint on canvas, and to write down some of the events. Her letters are not only precious data for a historian, they are also evidence of a simple greatness of her heroism. Days were numbered, but she thought she would get to do all that she planned.

After the Serbian victory in the battles of Cer and Kolubara, at the beginning of 1915, Nadežda spent time in Skopje where her family was located. Gathered to celebrate St. Stephen, their family's patron saint, they received a telegram, informing them of yet another death. Her sister Dragica, a medical student, died abroad; since she had been suffering from a lung illness, she was recovering with their relatives in Ruhr. In February 1915, Nadežda reprises her war duties, ignoring the pleas of her family deeply

жив, ко је мртав. Надежда је једне вечери добила ратно одликовање, које је један војвода скинуо са својих груди да њој прикачи. Признање одато Надежди Петровић, признање које је изједначило са мушкарцима ратницима, најбоље је признање које је ова храбра жена могла да добије" [1].

Епидемија пегавог тифуса је косила у Ваљево после Суворорске битке. У граду је било до 30.000 жртава [1, 2]. Као испомоћ малобројном санитетском особљу стиже и Надежда из пољске болнице. Ослабелу од тифуса прележаног 1913. године, после којег се никада није сасвим опоравила, Надежду крајем марта захвата талас нове инфекције. Била је потпуно исцрпљена када је пала у постељу. Боловала је у Ваљевској болници само седам дана.

Пред смрт је доживела један драг сусрет. Бранко Поповић, и сâм болестан, наишао је у пролазу са бојишта. „Уз литар најбоље каменичке шљивовице коју сам јој по жељи био донео“, забележио је он касније, „претресали смо тада по последњи пут важна питања нашег младог сликарства. То је био разговор достојан уметника и јунака, Надежде Петровић" [1,3].

Надежда је умрла 3. априла 1915. године. Прва резервна болница у Ваљево издала је сутрадан следеће саопштење:

„Са изразом дубоке и искрене туге објављујемо да смо, поред толиких жртава које су пале против епидемије, синоћ у 8 часова принели на олтар драге нам Отаџбине још једну. Ужасној болести подлегла је и

Надежда Петровић

академски сликар, наставница Женске гимназије, добровољна болничарка I резервне ваљевске болнице. Умрла је неуморно радећи на неговању и спасавању наших храбрих бораца још од почетка рата. Објављујући овај редак и светао пример самопожртвовања ове племените Српкиње, молимо за саучешће" [1,5].

Закључак

Припадник породице изузетних у сваком смислу, Надежда Петровић је за свога, рано прекинутог живота, размакла међе времена, историјског развоја, хуманистичке идеје и локалне културе. Супериорна, самоуверена и борбена, необичне интелигенције која је сагледавала пространство светских видика, а волећи свој народ, хитала је да својим заносом, идеалом и жртвом озари и прошири видике својих савременика и утре пут будућим покољењима.

affected by so many grave losses. Although the Supreme Command offered her a choice, to go to Rome as a diplomat, or to work in a hospital in Belgrade, or in a hospital of a foreign mission in Niš, Nadežda chose the hardest post, unwaveringly – her hospital near Valjevo. One of her contemporaries wrote down: "And Valjevo, in 1915, was a vast plague house where it was hard to tell who was dead, and who still lived. One evening, Nadežda got a medal, which a duke took off his chest to pin on her. The recognition awarded to Nadežda Petrović, one that made her equal to the men who fought in battle, was the best recognition that this brave woman could have been given." [1]

Spotted typhus fever ravaged Valjevo after the battle of Suvorbor. There were up to 30,000 casualties in the city [1,2]. Nadežda arrived from the field hospital as aid to the undermanned staff of the local healthcare service. Weakened from the typhus she had in 1913, from which she never fully recovered, Nadežda was swept up by a new outbreak at the end of March. When she fell to her bed, she was completely exhausted. She would only be a patient in Valjevo hospital for seven days.

Right before her death, she had a joyful encounter. Branko Popović, who was ill himself, passed by as he was marching from the battlefield. "With a litre of the best plum brandy from Kamenica, that I got her by her request," he noted later, "we went over the important issues of our budding art scene, for the last time. It was a conversation worthy of an artist and a hero, Nadežda Petrović." [1,3]

Nadežda died on 3 April 1915.

The first reserve hospital in Valjevo issued the following statement the next day:

"With deep and sincere sorrow, we announce that, in addition to the massive casualties we have suffered from this outbreak, last evening at 8 o'clock we lost yet another at the altar of our dear homeland. The horrible illness also claimed

Nadežda Petrović

Academy-trained painter, teacher of the Woman's Gymnasium, volunteer nurse of the 1st reserve hospital in Valjevo. She died working tirelessly to care for and save our brave fighters from the very start of the war. In announcing this rare and bright example of self-sacrifice of this noble Serbian woman, we ask for your condolences." [1,5]

Conclusion

A member of the family of extraordinary human beings, Nadežda Petrović has overcome the boundaries of time, historical development, humanist ideas and local culture in her short, prematurely ended life. Superior, self-confident

И у ратним и у мирнодопским временима, Надежда је осим сликања, пуно писала. У писмима које пише током ратног периода Надеждине речи су импресивне, дирљиве својом дубоком истином доживљавања људске беспомоћности пред трагедијом масовне смрти. Њени записи из ратних година представљају драгоцену сведочанство истрајавања у најтежим животним околностима, животне борбе и исконске тежње да се помогне, бола и патње коју таква времена са собом доносе. Надеждини текстови употпуњавају Надеждин портрет дубоко ангажованог човека, великог уметника, патриоте и хуманисте.

and tenacious, she had an unusual intelligence that was able to perceive the entire vast expanse of the world. With her love for her people, she rushed to illuminate and broaden the views of her contemporaries and clear the path for future generations with her vision, her ideals and her sacrifice.

In times of war and peace, in addition to painting, Nadežda was a prolific writer. In letters written during the war period, Nadežda's words are impressive, touching in their profound honesty of experiencing human helplessness in the face of the tragedy of mass deaths. Her records from the war years represent a precious testament of endurance under extreme hardship, decisiveness in fighting life's battles and a primal desire to help, as well as pain and suffering that such times bring. Nadežda's texts complement her portrait as a person deeply engaged, a great artist, patriot and humanist.

Литература / References

1. Ambrozić K. Nadežda Petrović (1873–1915). Beograd: Srpska književna zadruga – Beograd; 1978.
2. Janković O. Nadežda Petrović, između umetnosti i politike. Signature Beograd; 2003.
3. Krivošev V, Lazarević Ilić D. Valjevo 1914–1915. godine, grad bolnica. Narodni muzej Valjevo; 2015.
4. Merenik L. Nadežda Petrović, projekat i sudbina. Beograd: Topi, Vojnoizdavački zavod; 2006.
5. Miljković Lj. Nadežda Petrović - povodom 100 godina od prava na večni pomen. Beograd: Medija Centar „Odbrana“, Narodni muzej u Beogradu, 2015.

Кореспонденција / Correspondence

Љиљана Павловић - Ljiljana Pavlović
ljiljana_pavlovic@batut.org.rs